

Статті

Степан МИШАНИЧ

ДЖЕРЕЛА СТУСОВОГО “САМОСОБОЮНАПОВНЕННЯ”

Stepan MYSHANYCH. On Sources of Stus' "Auto-Filling".

*Якби було краще жити, я б віршив
не писав, а – робив би коло землі.*

Василь Стус

Я не буду втомлювати вас широкими аналітичними викладками, розлогими цитуваннями джерельного матеріалу, рясними посиланнями на дотичну і не завжди доречну літературу. За остання 15 років ми, літературознавці, досліджуємо не стільки літературний процес, скільки відкриваємо для себе і для читача заборонені імена, факти і явища. Стрімко формуються модні тенденції досліджувати в першу чергу те, що лежить на поверхні, що могло б забезпечити науковцю швидке визнання, не кажучи вже про популярність. Більшість вчених (я маю на увазі в першу чергу вузівських дослідників), і так званих вчених прагне долучитися до великих імен – Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, до знакових імен 20-их рр. ХХ ст., до творчості української еміграції, до письменників-дисидентів, шістдесятників, серед яких на чільному місці імена Ліни Костенко і Василя Стуса. З одного боку, це добре, бо звичайне переказування, реферування етапних праць провідних дослідників, праць літературознавців української діаспори дає можливість все більшому колу наших сучасників ознайомитися із здобутками заборонених авторів, із творами, що досі замовчувалися. Разом з тим сторінки журналів, окремих видань полонили квазідослідження із якоюсь дивною пташиною мовою, закодованим стилем, за якими крім звичайної описовості, переказування змісту творів не ховається нічого.

Та зараз мова не про це, – кожний дослідник вирішує ту проблему, яка є важливою для науки, монополії на науку сьогодні в Україні немає. Інша

справа, що вчений, особливо початкуючий, повинен володіти імунітетом від графоманства, поверховості, примітивного емпіризму у висвітленні проблеми. Він мусить якщо не сповідувати, то хоча б наблизитися до розуміння моральних настанов письменника, творчість якого він прагне інтерпретувати. Саме інтерпретувати, бо заглиблення у духовний світ письменника, реалізований не лише у творчості, а й у повсякденному житті – не так просто. Для цього треба дорости до письменницького духовного світу, до його естетичних і моральних ідеалів. Інакше у пошуках оригінальності можна скотитися до рівня епатажного О.Бузини, Г.Грабовича – цих недругів української національної ідеї.

На гадку приходять слова Ліни Костенко, власне її поезія “Заворожи мені волхве”:

“Заворожи мені, волхве...”

Сидить по мавпі на зорях, на місяцях,

Респектабельні пілігрими

В комфортабельних “Волгах”

“ходять” по шевченківських місцях.

Вербують верби у монографії,

Вивчають

біо-

і гео

-графію.

Полюють в полі на три тополи...

А цікаво, багато б із них потрапили

Пройти шляхами його долі?

Давайте чесно,

Не кнопки ж ми й не педалі.

Що писав би Шевченко

В тридцять третьому,

В тридцять сьомому роках?

Певно, побувавши в Косаралі,

Побував би ще й на Соловках.

Загартований, заґратований,

Прикиданий землею, снігами, кременем.

Досі був би

реа

білі

тований

Хоч посмертно, зате – своєчасно.

Звісило з трибуни блазеньський ковпак

Забрехує слово.

Було так, було так, було так, було так...

А, може, було інакше?

“Чуєш, батьку?”

Чую, синку!...”
 Пропадали ж люди ні за гріш.
 Передсмертно лаявся Косинка.
 Божеволів у тюрмі Куліш.
 Курбас ліг у ту промерзлу землю!
 Мовчимо.
 Пнемося у багет.
 Як мовчанням душу уяремлю,
 То який же в біса я поет?!¹.

І сьогодні “респектабельні пілігрими” “ходять” не лише по Шевченківських, Лесиних, Франкових, Довженківських, а й по Стусівських місцях, вербують терикони у монографії, вивчають біо-і географію. Полюють в Донецькому степу на скіфських баб. Щодо “пройти шляхами його доли”, то тут не все так просто й однозначно. Деякі так звані стусознавці і двох слів по-українськи не зліплять, зате претендують на найвищі премії в галузі Стусознавства.

Пригадую початок 90-их років. Вчорашні комсомольські діячі і молоді партійці носили на лацканах піджаків з одного боку портрет Леніна з іншого – жовтоблакитний прапор. Поміняли плюс на мінус і гундосили: “Стус – це видатний поет” (хоча збагнути творчість Стуса їм було не до снаги), а от Сосюра, Тичина, Рильський, Гончар – сміття. Як характеризував одного із своїх героїв М.Гоголь, судили всіх “з легкістю думок незвичайною”. Де їм було розуміти трагедії українських літераторів, вчених педагогів та всієї національно свідомої інтелігенції, яка опинилася під пресом імперського репресивного апарату! Не може у зв’язку з цим не процитувати уривок з поеми “Прокляті роки” поета-вісниківця Юрія Клена:

*Помолимося за тих, кому на герць
 Піти не вистачить снаги і сили.
 За всіх отих, кого гірка, як смерть,
 Недоля під ярмо важке схилила.
 Хто чашу горя п’є, налиту вщерть.
 Вславляючи життя своє немиле;
 За тих співців, які за хліб і чай
 Виспівують нам пекло, наче рай.
 Бо може жереб їх з усіх найгірший:
 Вони вславляють тиск чужих долонь,
 На самоті ж їм груди дишуть ширше:
 Як ніч обвіє пахощами скронь,
 Вони складають потай п’яні вірші,*

*Де плаче сонце... й кидають в вогонь
 Не вчує світ: весна крізь ті канцони
 Ридає так, що на душі холоне².*

Василеві Стусу вистачило сил і характеру стати у відкриту опозицію до окупаційної влади. В аналізі життєтворчості митця і мислителя ми повинні дошукуватися першоджерел і першопричин становлення національно зорієнтованого світогляду і це не дивлячись на донецьке середовище, російську школу, армійську душедробилку, неприйняття всього українського в регіоні. Як же за таких умов формувалася у Василя Стуса українська картина світу?

Ідея рідної землі, роду, Батьківщини у широкому і вузькому значенні слова є вічною, принаймні вік її тотожний віку понять роду-родини, етносу. Уже найдавніші фольклорні джерела, вік яких сягає понад п’ять десятків тисячоліть, перші писемні джерела підтверджують високий ступінь патріотичних почуттів русичів-українців. Азіатські кочівники-номади, що їх вивергала з дивовижною періодичністю із своїх нетрів Азія, польське гонорове панство, турецько-татарські мисливці за ясирем, румунські і угорські завойовники і зрештою московські “собиратели землиць” віками прагнули перетворити нашу Вітчизну у власну вотчину, проводили політику колонізації, онімеження, мадяризації, румунізації, російщення українців. Цей процес продовжується донині, бо нав’язування п’ятою московською колоною дугої державної мови в Україні – російської – є не що інше як закріплення імперського мовного статускво, щоб із часом розпочати процес білорусизації України та реабілітації Союзу.

Серед значної частини російської інтелігенції побутувала (та й досі побутує) думка про дрімучу відсталість української інтелігенції, особливо в гуманітарній сфері, у сфері, яка послуговується українською мовою. Це й зрозуміло, бо вся технічна інтелігенція давно перейшла на російську мову, стала придатком російської культури. У свій час мені доводилось чути від російських вчених думку, мовляв українські вчені, письменники – від сохи. А оскільки все сільське – архаїчне, відстале, примітивне, то й культура України далека від рівня російської, європейської. Кріпаччина, (згодом колгоспна кріпаччина), армія, ком-

¹Костенко Л. Вибране.– К.: Дніпро, 1989.– С. 163-164.

²Клен Юрій (Освальд Бургардт). Вибране.– К.: Дніпро, 1991.– С. 129.

сомол, школа, засоби масової інформації – все це було спрямоване проти села, проти того середовища, у якому формувалася і підтримувалася національна самосвідомість, національна культура. Український селянин був відчужений від міста, від осередку космополітичного за своєю суттю. У місті кріпак-колгоспник почував себе незатишно, ставав предметом глузування. Навіть у Києві в радянський час людину, що спілкувалася українською мовою, сприймали як “калхозника”, “дерьовню”, тобто як відсталого аборигена українського села, людину неповноцінну. Говорю про це відверто, бо маю власний досвід: не раз на вулиці, у громадському транспорті, спілкуючись із донечкою українською мовою, зустрічав відверте здивування киян: мовляв, ніби пристойна людина, розмовляє чортзна якою мовою. Та й донечка звертається до мене не загальноприйнятим російським “папа”, а відвічно українським “тато”. Пригадаймо українських письменників, у мові яких (в тому числі й художній мові) звертання до батька було замінене з “тато” на “папа”. Знаємо, що в радянських видавництвах існував заборонний циркуляр, у якому були перераховані суто українські слова і вислови, які вилучалися із творів² наукових трактатів і замінювалися російськими.

Не буду нагнітати прикладів тотального зросійщення українців, їх більш ніж достатньо, вони живучі і в наш час. Та що казати, коли деякі викладачі українських дисциплін Донецького національного університету у побуті послуговуються мовою російською, а на лекціях української літератури часом переходять на мову російську. Їм так “какось удобнее”, висловлюючись словами персонажа О.Гончара.

Вся нова українська література в оцінках окремих російських критиків була хуторянською, примітивною. Навіть Т.Шевченко за вердиктом В.Белінського, був ослом, дурнем, п'яницею, убогим, безталанним письменником. Що казати про російських критиків, коли свої українські критики, письменники нарікали на неосвіченість Шевченка, нарікали на те, що від нього дьогтем пахне, на його обмежену селянськість, неосвіченість. Мовляв, Шевченко настільки відстав від європейської естетичної думки, що про нього давно час забути. Якби це говорив діяч типу О.Бузини, Дж.Грабовича, а то ж подібні постулати стверджував М.Драгоманов.

Намагаючись догодити своїм хлібодавцям, п'ята колона Москви в Україні із дивовижною послідовністю обстоює тезу про те, що Т.Шевченко є суто селянським письменником. В Донецьку навіть випущена книга про селянськість, а отже відсталість Шевченка, і нічого робити національного пророка із цього замшілого, застарілого писателя. Вороги України із шкіри пнуться, щоб принизити роль Шевченка в гальванізації національної ідеї, в порятунку України від тотальної колонізації, русифікації, онімечення нашого краю.

Крайнього вияву паплюження Т.Шевченка одержало в працях Дж.Грабовича, до маразму вона доведена в опусах О.Бузини. Ми не будемо переконувати представників п'ятої колони Москви в тому, що саме село є носієм, продуцентом і оберегом національних цінностей. У свій час видатний німецький філософ, представник філософії життя Освальд Шпенглер писав у праці “Падіння Європи”: “...Замість багатого формами народу, який зрісся з землею, – новий кочівник, паразит, житель великого міста, позбавлений традицій, розчинений в безпредметній масі, людина фактів, безбожна, інтелігентна, безплідна, пересичена глибокою відразою до селянства”. І далі: “...Селянин – єдина природна людина, єдиний пережиток культури, який зберігся”.

Відома й інша, більшовицька думка про село і селян. Селянство, стверджував вождь світового пролетаріату В.Ленін, це сіра маса, яка далі купи гною нічого не бачить. Більшовики звели семантику поняття “селянин” до абсурду: проповідуючи ідею злиття міста і села, вони загнали селянина у колгоспне рабство, позбавили його у свій час навіть паспорта (“нації безпаспортна моя” писав Стус), а в 30-их рр. здійснили найцинічніший в історії людства акт геноциду, знищивши найпродуктивнішу частину нації – селянство.

У яких же умовах формується світогляд В.Стуса? Здавалось би міська школа, де поет навчався 10 років, далі Сталінський педагогічний інститут, армія та інші радянські інституції, у сфері яких ріс і формувався В.Стус, повинні були визначити його моральні максими, етичні і естетичні уподобання у потрібному Системі руслі. Та не так сталося, як програмувала Система. Із часу критичного ставлення на навколишнього світу Стус переглядає ті ідеологічні постулати, які нав'язувала молоді радянська система. Рішучий вплив на процес національного самоусвідомлення поета

мала родина, яка перенесла в Донецьк подільські традиції, мову, сімейні звичаї, норми здорової народної моралі. Багато хто із відомих вчених стверджує думку про те, що 80% культурних цінностей людина засвоює у перші п'ять років життя. Решта 20% знань набуваються протягом всього життя. У Василя Стуса могли бути відхилення від цієї схеми, зважаючи на те, що він мав дивовижний потяг до накопичення знань, до критичного осмислення баченого, чутого, прочитаного. Але родинний храм сформував основу основ Стусового “самособоюнаповнення”. М.Коцюбинська повторює відомий афоризм: “Хто хоче зрозуміти поета, мусить відвідати його рідний край”³. Котрий край у випадку Стуса, запитуємо себе? Подільську Рахнівку, у якій Стус прожив 2 роки із подальшими приїздами на літо до бабусі? Донецьк, який він не вважав українським? Залишається єдина Україна – родина, сім'я, яка виявилася дивовижним оберегом національних традицій. Традицій у широкому розумінні поняття. Маємо у своєму розпорядженні величезний масив Стусової спадщини, яка яскраво ілюструє етапи і домінанти формування Стуса – громадянина, поета і мислителя. Чи не найвиразнішим матеріалом для з'ясування теми є взаємини в межах родини. Не заглиблюючись в тему, скажемо, що взаємини ці були ідеальними, такими, якими їх сформувала народна традиція.

Стус написав багато творів, ліричними героями яких є мати, батько, сестра, син. Саме ці твори разом з іншими матеріалами – листуванням, спогадами – є ключем до розуміння поетового самособоюнаповнення. Наведемо один з них, що відноситься до раннього періоду творчості:

*Мене вела ти в ніжні ранки
Ізмалку, хлопчиком дрібним,
Вставати вчила до світанку –
Будь неспокійним і міцним,
Росою ранішньою вмитий...
І я вставав, і я спішив,
І я зростав. Учився жити
Під кроною старих дубів.
Було нас троє. Але брата
Вже вкрила часу пелена,
Хлопчачих років рання втрата
Була звичайно не одна.*

³Стус В. Зібрання творів: У 4 т., 6 кн.– Львів: Просвіта, 1994-1999.– Т. 1.– Кн. 1.– С. 13.

*Удвох з сестрою ми зростали
В шахтарським селищі малім,
Город копали і сапали,
І звозили картоплю в дім.
А мати нам пісень співала –
Їх більше, мабуть, не почуть,
Як хлопця дівчина кохала,
Котру той хлопець встиг забуть,
Або тієї, що пізніше
Я прочитав у “Кобзарі”,
Що батько синові миліший,
Ніж мати, що не говори,
І повідала ти малому
Свої скорботи життєві,
Бо в тебе – ні рідні, ні дому,
Тепер на чужині живи.
Мені ж приносила калину,
До узголів'я кладучи,
“Іди ти, сину, на Україну,
Нас кленучи”.
І я зростав, і раптом виріс,
Неначе риба із води.
О добра материнська щирість!
Мене землю проведи,
Ти матернім відчуєш серцем
Людську і ласку, і тепло,
Мене ти в горі порятуєш
І другу й ворогу назло.
Ні, я не пещеної долі
Просив би в тебе. Зовсім ні.
Дай буйногрової сваволі
На довгу путь, на довгі дні⁴.*

Будучи відірваним 1972 р. від нормального життя, від родини, В.Стус з віддалі згадував батьків, дружину, сина в романтичному ореолі. Його листи до членів родини, його поезії, ліричними героями яких виступають батьки, дружина, син є неперевершеними документами доби. Вони передають синівську любов до рідних, характеризують українську родину з її здоровою мораллю, трепетно-турботливими взаєминами, прагненням взяти на свої плечі непосильний тягар, нести який прирекла родину Система. Ми переконані, що саме цей матеріал мав би стати в центрі уваги дослідника, що прагне дошукатися першоджерел Стусового самособоюнаповнення, благодатним матеріалом для вчителя-вихователя, для

⁴Там само.– Т. 1.– Кн. 2.– С. 33-34.

молодих батьків тощо. Не від Шевченка, Франка, Лесі Українки Василь Стус увібрав норми родинного співжиття, норми людських взаємин, якими керувався все своє життя і які втілені в усій його творчості. Хоча впливу великих українців ми не збираємось заперечувати. Та все ж національну зорієнтованість дала йому родина. На великих класиків він тільки звірявся у правильності обраного шляху.

Недаремно дитинство, проведене в межах подільської родини в Донецьку, В.Стус вважав найкращим відрізком своєї біографії⁵. Йдеться про період, який інтенсивно наповнював духовний світ поета. Літературна критика із надмірною обережністю і недомовкою пише про селянськість письменника. Навіть його вислів, винесений в епіграф доповіді, варіюваний у ряді творів, ідея праці на землі як найвище покликання людини, розцінюється як позерство.

Вирваний із Поділля, В.Стус не сприйняв Донецьк, як нову малу Батьківщину. Батьківщиною для нього залишилося "голубе Поділля", а далі батьківська хата в Донецьку, родина... Час від часу у пам'яті поета зринає родинна реліквія? прадідівський стіл, на якому "хліб і сіль. І са-ла жовтий шмат". В пам'яті спливають "чорні руки, але світлі душі / Моїх батьків. Де сльози, ніби груші / Старого саду, падають, мов град. / Вони самі – старі пенсіонери, / Сивенький тато", який уже нічого не жде від нового часу, "бо сплинув вік". На новому місці, куди родина переїхала, щоб врятуватись від голодної смерті, батькові мариться село, / де руки діда, схрещені в могилі. / Рахнівка, Гайсин, Голубе Поділля. / Все забуттям, мов терном, поросло". Молоді роки батька пройшли по наймах, по заробітках. Батьківщина зосереджена для нього в родинному колі, у власноруч збудованій хатині край Донецька.

Світ для В.Стуса, для ліричного героя його поезій

*"Лишився цей. Малий. В вікні. У рамах.
Оце твій світ. Нехай малий, та свій.
Незрадний. Твій. Довірений і вірний.*

⁵Стус В. Двоє слів читачеві // Стус В. Зібрання творів: У 4 т., 6 кн. – Львів: Просвіта, 1994-1999. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 42.

*Хай пам'ять бродить і гуде, як рій.
Це – твій..."⁶.*

Від батьків, споконвічних хліборобів, В.Стус успадкував не лише мову, повагу до людей, любов до праці, норми людського співжиття, освячені традицією, а й духовний скарб і найвище його втілення – фольклор, звичаєві традиції та інші форми народної духовності. Саме ці норми і приписи, тисячоліттями формовані та вдосконалювані на основі здорової народної моралі, скеровували свідомість поета у єдино правильне русло – працю в ім'я родини і Вітчизни, протистояння окупаційній системі в Україні. Ненависть до катів України не зменшувалась із роками, навпаки, вона ставала рафінованішою, конкретнішою, адже В.Стус занадто довго перебував під пильною опікою гебістів, репресивного апарату загалом.

Іноді В.Стус виходить за рамки родини і оплакує всіх селян-колгоспників, для яких, як і для поета, дарована Системою "рабська доля і воля рабська":

*Серед закріпаченого поля
запалала свічка вогняна.
Люде мій! О кріпаки комуни!
Вам усім несуть дубові труни?
Тільки б до могили дожили!
Кріпаки замучені, нужденні!
Націє безпаспортна моя!⁷.*

Стверджуючи тезу про те, що фольклор був одним із потужних джерел Стусової духовності, було б спрощенням шукати у його творчості прямолінійні фольклорні переспіви, цитування, стилізацію як засіб заповнення художнього простору тощо. Фольклоризм В.Стуса криється в нових формах вираження, в розширенні змісту усталених образів, сюжетів, у ставленні до уснопоетичної традиції, до поетичного словника народу як до відвічного коду художнього самовираження в національному часопросторі.

Фольклоризм творчості будь-якого сучасного поета можна розглядати в кількох аспектах, на кількох рівнях: жанрово-типологічному, стильовому, фразеологічному, словниковому, образному, – в залежності від того, де цей зв'язок найяскравіше виражений. А що такий зв'язок існує – факт незаперечний: кожний письменник живе і формується в соціумі, всотуючи (свідомо, чи на підсві-

⁶Стус В. Зібрання творів... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 108-109.

⁷Там само. – С. 175.

домому рівні) вироблені суспільством традиції, в тому числі й мовно-художні.

Аксіоматичною є істина, що “літературна мова є не що інше, як мова фольклорна в своїй першооснові, на яку наклалися окремі індивідуальні нашарування. Мова дається “одвіку”, а разом з нею і вся (виражальна чи зображувальна) палітра: символи, тропи, арсенал художніх засобів. Поет користується мовою для об’єктивації нового змісту, що виникає в часі, в суспільстві”⁸. Жоден письменник, чи сукупність творчих особистостей, якими б геніальними не були, не створюють художню мову, вони користуються народнопоетичною художньою палітрою, в тому числі й мовною, для виразу свого індивідуального мислення.

Ми не будемо тут розгортати тези про вплив фольклору і народних традицій загалом на формування духовного світу поета, зауважимо, що вона, ця теза аж занадто спорадично згадується у працях літературознавців. Далі констатації фольклоризму у творчості В.Стуса дослідження у цьому плані не велися. Натомість велися інтенсивні пошуки літературних впливів на поета. Нам доведеться довго дошукуватись причин такої ситуації. Та все ж, на нашу думку, йдеться про традиційну тенденцію “впливів” на українську літературу літератури російської, впливу творчості дозволених і возведених в ранг класиків своїх “революціонерів-демократів” – Шевченка і І.Франка. Пригадую свої університетські студії, коли нам втовкмачували в голови непреложні істини: мовляв Шевченко б не відбувся як “революціонер-демократ”, якби не Белінський. Більше того, Шевченко нібито зустрічався з Белінським, постійно перебував під благотворним впливом останнього, хоча насправді вони не були особисто знайомими, ніколи не зустрічалися. Про який вплив може йти мова, коли В.Белінський висловив неймовірну радість з приводу арешту і заслання Т.Шевченка. “Я не читав творів Шевченка, – писав від в листі до Анненкова, – і ніхто з моїх товаришів не читав їх, але це не заперечує тої істини, що вони тривіальні і дурні”. Ось вам і “благотворний вплив”.

Щось подібне відбувається і в пошуках естетичних і етичних критеріїв поетичної творчості Василя Стуса. Ну як тут обійтися без Шевчен-

ка і Франка? Без них В.Стус залишився б на хуторянських маргіналіях української поезії.

Фольклоризм В.Стуса своєрідний, не подібний до фольклоризму Т.Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка та ін. Фольклорними джерелами на різних рівнях В.Стус користується подібно до мови, до етико-естетичних приписів, увібрала в себе з народження, і які сповідувала “від колиски до гробової дошки” родина Стусів. Фольклорні образи є органічними в його поетичному мисленні. Цій темі ми присвятили окреме дослідження, отже повторюватись не станемо⁹.

Друга координата проблеми – освіта. Хоч навчався В.Стус наполегливо і сумлінно, чужомовну освіту вважав шкідливою і нудною. Деяко іншою була ситуація, коли В.Стус навчається в Сталінському педагогічному інституті. Тут не стало тієї зашореності в навчанні, що в школі, де обов’язковими елементами кожного уроку було навчання на прикладі В.Леніна, атеїстичне виховання. В інституті В.Стус зустрічає цікавих викладачів-філологів, з якими охоче спілкувався, спонтанно сформувалося коло друзів, яких цікавили ті ж проблеми, що й В.Стуса.

Інтенсивно займався самоосвітою, з жадібністю накидаючись на книги з філософії, етнології, естетики, літературознавства, історії тощо. Для нього нецікавим був співбесідник, який не був обізнаний із найновішими книгами з гуманітарної сфери, із журнальними матеріалами, переважно російськими, оскільки в Росії друкували те, що в Україні було забороненим. Вивчав іноземні мови, читав в оригіналі німецькі джерела, розпочав глибоке вивчення англійської, не кажучи про слов’янські мови.

Особливе місце у творчості В.Стуса критика відводить досвідів Шевченка. “Це якимось значно вагомніше від суто літературного впливу, – пише у передмові до 6-томового видання творів Стуса Михайлина Коцюбинська. – Це – знак причетності до національних традицій. Підгрунтя, образнонастроєве тло. Природно, що образно-смысловий комплекс Шевченка невід’ємний від

⁸Мовчан П. Повернення задля оновлення // Мовчан П. Ключ для розуміння. Ессе, літературно-критичні статті. – К.: Радянський письменник, 1990. – С. 76.

⁹Мишанич С. Народнопоетична стихія в творчості Василя Стуса // Василь Стус в контексті європейської літератури / Матеріали до II Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої вшануванню пам’яті письменника, літературознавця, мислителя і громадянина (Донецьк 20-21 вересня 2001 р.). – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2001. – С. 39-94.

образу України. В поезії Стуса весь час наштовхуємося на якісь ремінісценції, на, очевидно, невідому цитату з Шевченка... Недарма Л.Плющ назвав твори Шевченка "претекстом" Стусових "Палімпсестів", а Ю.Шевельов у передмові до цієї збірки писав: "Шевченко для нього – як українська мова. Він нею пише, він нею дихає, він кує й перековує її, як йому велить творчий дух"¹⁰. Якщо б слова "досвід Шевченка" змінити на "досвід народу, родини", зафіксований у фольклорі, у нормах повсякденного життя", все стало б на свої місця. Ми не станемо заперечувати впливу естетики Шевченка на Стуса. Та й хто з українських письменників формувався як митець поза спадщиною Т.Шевченка. Та все ж В.Стус, як і Шевченко виростав у народнопоетичній стихії і вийти з її притягальної сили він не міг.

Не заперечуючи загальної орієнтації В.Стуса на кращі зразки давньої, нової і новітньої української літератури, на твори Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, ми вважаємо пошуки літературних співпадінь, цитат, запозичень перебільшеними, такими, що не відповідають істинному стану речей. І це при тому, що В.Стус неодноразово говорить про чинники, що мали вплив на формування його картини світу, естетичні й етичні максими. Починає він перелік цих чинників від матері, від її творчого спадку, що уособлювався в обширному народнопоетичному репертуарі. "Перші уроки поезії – мамині, – пише він у передмові до збірки "Зимові дерева. – Знала багато пісень і вмiла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки"¹¹. І таких самих. Найбільший слід на землі – од маминої коліскової "Ой люлі-люлі, моя дитино"¹².

На "синтез національної пісенно-мовної стихії" у творчості В.Стуса звертає увагу Дмитро Стус¹³. У розв'язанні мовної проблеми, пише дослідник, – "Василь Стус, з одного боку спира-

ся на мовні набутки П.Куліша, Лесі Українки, В.Петрова-Домонтовича, П.Тичини, з іншого – використав Шевченків досвід залучення народно-пісенної та біблійної образності та відповідних мовних форм як носіїв архетипних значень до тексту своїх творів"¹⁴. Так то воно, так, та не зовсім. Відомо, що В.Стус вивчав українську літературу в школі, в інституті. Вивчав творчо, наполегливо, і не самі твори перерахованих письменників формували його світогляд, не самі твори зарубіжних авторів впливали на формування його естетичних смаків. В.Стус, як і Т.Шевченко, П.Куліш, І.Франко та ін., ріс в українській сільській родині, духовним здобутком якої були народні традиції, звичаї, етичні норми, що базувалися на здоровій народній моралі. Саме із родинного духовного храму, а не від Шевченка, В.Стус виносить те духовне багатство, яке стало в основі його творчості. І не Шевченків "досвід залучення народно-пісенної" образності використовує В.Стус, а створює власну стихію фольклоризму, відмінну від Шевченкової, а тим паче від Франкової чи Лесиної.

Пригадуємо, як українські хлопці, потрапивши до "легендарної і непереможної" начисто зрікалися рідної мови. Уже через кілька місяців перебування в армії один із персонажів Олеса Гончара пише додому: "Пайка хватаєт, какось наедаюсь". А повернувшись з армії у відпустку, звертається до дівчини: "Дарагая, давай, пайдьом сядем под льопой". Армія не витравила в душі Стуса материнської мови, а відповідно національної духовності, гідності. Армію він сприймав як стихійне лихо, яке обрушувалося чи не на кожную українську родину. Коли після закінчення інституту у Стуса з'явилося право вибору свого місця в житті, він залишає зрусифіковану Донеччину і переїжджає "в Україну" – спочатку на Кіровоградщину, а далі в Київ. Були й інші осередки – Горлівка, Мордовія, Пермська область – але внутрішній світ В.Стуса не змінювався. Навпаки, він утверджується у правдивості тих життєвих концептів, які успадкував в родині, а далі розвинув до тої міри, що став у відверту опозицію до окупаційної влади.

Ми не заперечуємо й інших чинників самовдосконалення В.Стуса, про які він згадує в листах, публіцистиці, поезії, про які згадує літературна

¹⁰Шевельов Юрій. Трунок і трутизна: Передмова // Стус Василь. Палімпсести.– Сучасність, 1986.– С. 17-58.

¹¹Гнат Танцюра, вчитель с. Зятківці що на Вінниччині, записав від Явдохи Зуїхи (Сивак) понад 1000 пісень, які були видані в академічній серії "Українська народна творчість" 1965 р. (Пісні Явдохи Зуїхи / Записав Гнат Танцюра / Упоряд., передмова та прим. В.А.Юзвенко, М.Т.Яценка. Редакція та упоряд. нотних матеріалів З.І.Василенко.– К.: Наук. Думка, 1965.– 810 с.)

¹²Стус В. Двоє слів читачеві...– Т. 1.– Кн. 1.– С. 42.

¹³Стус В. Зібрання творів...– Т. 3.– Кн. 1.– С. 13, 18.

¹⁴Там само.– С. 17-18.

критика. Згадував В.Стус Пастернака, Бажана, Рільке, Гете, Ясунарі Кавабату, Кендзибуро Ое та ін., бо в спадку кожного його приваблювали ідеї, співзвучні його душевній настроєності. Приваблювали його в творчості багатьох письменників незвичні і незнані форми вираження. Про родинне духовне віно згадував спорадично, оскільки воно було для нього самозрозумілим і сприймалося як повітря, навколишня природа, праця, родина тощо. Звідси – парадокс: вчені не могли не помічати сільської стихії в творчості В.Стуса, але не звертали і не звертають на це уваги, принаймні такої, якої ця тема заслуговує. Можливо, були обережними, бо не хотіли принизити поета, акцентуючи на його сільському походженні, на образній системі, взятій із сільської духовності. Пов’язуючи В.Стуса із творчістю Шевченка, Куліша, які сповідували селянську філософію, критики не давали поета на поталу О.Бузини і ін. псевдоестетів, які зводили творчість найвидатніших українських письменників до відсталого селянської ідеології, до різного типу аберацій. Ми не прагнемо виносити остаточний вердикт у цьому питанні, зате акцентуємо на ньому увагу з надією, що наступні покоління вчених осмислять проблему глибше, розглядаючи творчість В.Стуса у контексті всіх чинників, що формували його “самототожність” і в першу чергу в контексті традиційної селянської філософії і естетики.

Селянська духовна сфера була органічною для Стуса, найзручнішою для поетичного вислову. З іншого боку, поет все життя перебував у пошуках нових форм вираження. В одному з листів до рідних (від 7-10.12.1975 р.) зустрічаємо цікаві спостереження В.Стуса над романом Кендзабуре Ое “Футбол, 1860”: “Увесь твір – це якийсь ускладнений **контрапункт**: самовбивця з червоною головою і дитина-кретин. Прадід, брат прадіда, загинув брати їхні – університетський мілітарист і жертвенна дружина, повстання 1860 і футбол через століття, **парні мотиви роду Недокоро**, неначе коріння роду знає **два мотиви однієї пісні**. **Всі ці пари розлінують твір, ніби написаний на міліметровому папері, аби не схибити, аби можна було розмістити всю конструкцію і максимально окреслити її невловиме ряхтіння**. Смысл життя Міцу й Такасі – обрати себе в гуді родоводу, коли й не обрати – то визначитися щодо нього. І згадані мною **пари, антиномії, пролінують твір, роблять, може, й сировину мистецьким**

виробом (бо вони мають в собі – чи передбачають – якусь потайну структуральну ідею – мистецького (як ідеальна недозмістовлена недоформа: пратвір, ембріон його, протомотив великої стихії”¹⁵.

Та В.Стуса цікавлять не тільки і не стільки опозиційні пари, антиномії роману Кендзабуре Ое, скільки характер методу, стилю письменника: “А все радість більша – од його тонів, півчверть і 1/8 тону, що в сукупності дає бозна-яке сполучення (голова паморочиться просто думати – думати й уявляти). Натяжки й натяжки, символи й назнаки (дерево, тінь його, спогад про дерево і про тінь його; перший, другий, третій спогад, що існує, як живий всевимінливий дух, бо цей спогад живе з нами і наповнюється нашим життям, він теж виростає, мов дерево, – і має такі ж кружала наших літ на зрізах). Асоціації. Оце йдуть цілою вервечкою, вибірково чи однією найдостоменнішою тональністю, барвою, смаком, запахом. І все – як за чайною церемонією: музичний лад буднів, музичний лад життів і доль, музичний лад народження й небуття... Одне слово, маю я радості від цього твору. Може, перегодом, прочитаю його ще й утретє, аби хоч трохи добитися до схованих джерел (знаю, що самих джерел не побачу, бо вони сховані в хащах **локальної символіки**, мені, певна річ, не відомої абсолютно”¹⁶. Поет розуміє, що досягнути глибини образного мислення Кандзибуро Ое, досягнути “хащі локальної символіки”, джерела якої сягають міфологічного мислення та його подальших трансформацій, йому не дано. Для нас важливою в даному випадку є теза про джерела локальної символіки японського письменника і що саме ця символіка робить твір оригінальним і привабливим.

Ми вдалися до розлогого цитування, оскільки спостереження В.Стуса над явищем японської літератури багато чого прояснює в творчій лабораторії самого поета, розкриває зокрема його ставлення до бінарних опозицій, їх “заповнення” напівтонами, його розуміння поетичної символіки, яка у випадку його поетичної практики була закорінена в міфологію, в український фольклор, Шевченкову і Лесину поезію. Недаремно В.Стуса цікавили праці з міфології, які він пе-

¹⁵Стус В. Зібрання творів...– Т. 6.– Кн. 1.– С. 202-203.

¹⁶Там само.– С. 202-203.

речитував і опрацьовував ретельно. Залишався в більшості випадків незадоволеним від прочитаного, оскільки міфологія мала занадто строкате і поверхове трактування.

З серед. XIX ст. в Україні поширюються ідеї космополітизму, які призвели і призводять до нівелювання національних цінностей. Космополіти від літератури осередками культурного прогресу вважали місто, і ширше – Західну Європу. Село у цій ідеології космополітизму вважалося відсталим, хуторянським, не здатним на продуктивну творчу працю. Це в позаминулому столітті проти космополітів рішуче виступив П.Куліш: “Оставіть собі при своїй городянській філософії, а нам дозвольте селянську філософію проповідувати, взявши її прямісінько з Євангелія. Робіть ви своє діло, панове, а ми своє робитимемо, а там вже колись у віках грядущих люде побачать, кому з нас за науку й працю дякувати”.

Вчитуючись у рядки поезій Василя Стуса, “неозброєним оком” помічаємо в ній перевагу образної системи із сільського середовища. Ось початок першої збірки “Зимові дерева”:

*Куріють вигаслі багаття,
собаки виють до зірок,
а в річці місяць, мов латаття,
доріс до повні і розмок*¹⁷.

І останній вірш із перекладів:

*За рікою гора – темний ліс там шумить.
За горою ріка – хутірць там стоїть.
Заспіва соловей – темний ліс гомонить.
Молодая вдова як зачує – не спить.
Вже на тім хутірці ні душі не зустрійть,
лиш співа соловей – темний ліс гомонить.
Забарився купець – по дорозі знеміг,
завернув до вдови перебути нічліг.
Ані спину йому, ані стерпу йому –
й розчинилися двері вдовині в пільму*¹⁸.

Із багатьох аспектів обраної нами проблеми ми акцентуємо увагу на розгляді еволюції образної системи в поезії Василя Стуса, в основі якої перебуває принцип локальності асоціацій, тобто той принцип, який наповнює і живить образну систему поетового художнього мислення.

Локальні асоціації характерні для образної системи всієї української літератури постромантич-

ного періоду – для творчості Т.Шевченка, П.Куліша, П.Мирного, Д.Марковича, М.Старицького, І.Нечуя-Левицького, Лесі Українки, І.Франка та ін. По своєму локальні асоціації живлять образну систему літератури XX ст., систему тропів кожного письменника по-своєму, формуючи оригінальну метафорику. Як і в поезії названих письменників образна система, асоціативність письменників XX ст. обумовлена реальним місцевим побутом, історичними і місцевими реаліями. Цю обумовленість не слід трактувати прямолінійно як “вірність типових характерів в типових обставинах”. “Локальність образу, – міркує з цього приводу Михайлина Коцюбинська, – це поняття широке і багатозначне, це, по-перше, обумовленість образу певним національно-історичним побутом персонажів, їх соціальною сферою, але, крім того, вона пов’язана також з характером і настроєм персонажів, із загальним емоціональним тонутом твору, з єдиним образним контекстом, що панує в творі, та ін. Локальний колорит у творі може мінятися в залежності від ситуації, героїв, настроїв і т. ін.”¹⁹.

В.Стус успадковує від своїх попередників побутово-психологічні малюнки, взяті із сільського побуту: “Думи визбираю, мов зерня, ніби стернями колоски”²⁰, “Люблю дозвілля степове безкрає, / могутні м’язи рідної землі, / і запах чебрецю, і жайворонків крик, / і ластівок тривогу. / Німує древній сум в важкій ріллі...”²¹.

Спогади раннього дитинства фрагментарні: рідний сад, завжди вологий, як і бабусині очі, Для поета бабуся – “вологе сонце”. Далекий став, кудлатий собака. “То був тридцять восьмий рік. / Збігає в минуле / Струмком, що біжить назад, / Дитинство твоє, / Збігає, як берег / Котрого нога лиш торкнулась”²².

Частішають спогади дитинства на чужині, в армії, в концтаборі, на засланні, куди доля закидала поета. Повертаючись додому після тривалої розлуки, поет згадує дитинство, не вдаючись до рясної метафоризації, у поезіях спогадів переважає автологічний стиль. Поет використовує естетику фактів, які не потребують метафоризації.

¹⁹Коцюбинська М. Образне слово в літературному творі. Питання теорії художніх тропів.– К.: Вид. АН УРСР, 1960.– С. 63.

²⁰Стус В. Зібрання творів...– Т. 1.– Кн. 1.– С. 49.

²¹Там само.– С. 88.

²²Там само.– Т. 1.– Кн. 2.– С. 111.

¹⁷Стус В. Зібрання творів...– Т. 1.– Кн. 1.– С. 43.

¹⁸Там само.– С. 190.

Попри це художні образи художньо довершені:

*“Пригадуєш маторженики?
І борщі з лободою?
Кукурудзяне поле матері,
З квасолею й картоплями?
Культпоходи по колоски,
хованки від об’їздчиків?”*²³.

Спогади дитинства виринають із пам’яті спонтанно, вони самі по собі наповнені поетичною семантикою, тому для їх відтворення поет не потребує вишуканих поетичних форм:

*Не співатиму. Казатиму. Отак:
Жінка шмаття випрала. На жердці
Пришпилила. Біля ніг собачка
Лащитьсья. Вимахує хвостом,
Іклами всміхаючись до сонця*²⁴.

Ідею, висловлену в епіграфі, В.Стус час від часу втілює в поетичних рядках, котрі аж ніяк не можемо вважати позірними. У вірші “Вереснева земля” із збірки “Круговерть” після слів І.Франка “Земле моя, всеплодющая мати” поет дорікає собі за те, що не зміг більше зробити для своєї Вітчизни:

*О, Вкраїно моя осіння!
Чом забракло мені уміння
Звеселити серце твоє?
Голубінь моя, голубінь!
Розтривого моя і муко!
Чом не можу я дати тобі
Своє серце – у добрі руки?
О, коли б то, коли б я зміг!
Рідну землю, тривогами краяну,
Поорав би я, як переліг,
В рільях радості неокраїх!
Земле рідна! Тобі одній
Я волів би служити до скону.
До твоїх до прийдешніх днів
Дотягнувшись б хоч рукою*²⁵.

Моральні максими В.Стуса пов’язані із чином добродійства, із вірою в добро, землю, із працею. Не треба слів, “де треба людських рук, / Будинки зводити, мости ладнати, / Чи древні перелози поорати. / Учися брати віру. Як беруть / Снопи

на плечі, Як беруть лопати / Садівники, щоб землю перерить / І здобрити...”²⁶.

У кожного поета зустрічаємо програмні твори, своєрідний підсумок пройденого життєвого шляху, осмислення свого місця на цьому шляху і, нарешті, накреслюються дальші кроки щодо втілення життєвого кредо. Одним із таких творів у В.Стуса є поезія “Ессе homo”, у якому поет створює концепцію людини, покликаної змінювати той колоніальний стан, в якому перебувала Україна. Вдалу спробу порівняльного аналізу цього твору здійснює Ф.Пустова, поклавши в основу свого дослідження тезу про те, що “В.Стус безперечно, проходив школу навчання на прикладі життя і творчості Т.Шевченка й І.Франка”²⁷. Здавалось би, всі міркування дослідниці слушні, хоча навряд чи варто так часто і прямолінійно вживати літературознавчий “loci communes” про вплив Т.Шевченка і І.Франка на творчість письменника. Всі названі письменники вийшли із сільського середовища, виховувалися в українських родинях, всі вони в дитячому і юнацькому віці усвідомили колоніальний статус України, рабське становище українського народу в Російській та Австрійській імперіях. Саме ці моменти обумовили антиколоніальний характер їхньої творчості. Не про вплив Т.Шевченка, І.Франка повинна вестись мова в першу чергу, а про ті реалії підневільного становища України, які глибоко відчували і боляче переживали письменники, вся національно свідомо українська інтелігенція. Вся історія нової і новітньої української літератури – це історія національно-визвольної боротьби. Отже, мова може йти про типологію сюжетів, мотивів, образів, ідейної спрямованості їхньої творчості, а не про прями запозичення і впливи.

Ліричний герой Стусової поезії, як і давньогрецький Антей, закорінений в землю: “Я виростав. З землі. // І син землі, // Не можу зупинитись, // Та й спинить // Мене ніхто не зможе... // Я землю виораю // Для блакитних весен”²⁸.

²⁶Там само.– С. 207.

²⁷Пустова Ф. Порівняльний аналіз поезій “Vivere pemento” І.Франка й “Ессе homo” В.Стуса // Василь Стус в контексті європейської літератури / Матеріали до II Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої вшануванню пам’яті письменника, літературознавця, мислителя і громадянина (Донецьк, 20-21 вересня 2001 р.).– Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2001.– С. 132-139.

²⁸Стус В. Зібрання творів...– Т. 1.– Кн. 1.– С. 219-220.

²³Там само.– Т. 1.– Кн. 1.– С. 122.

²⁴Там само.– С. 129.

²⁵Там само.– С. 204.

Через призму гіркої іронії змальовує В.Стус “романтику” українського села у поезії “Романтика”. Не про подвиги героїв, поставлених у виключні трагічні обставини іде мова. “Героїзм” української тітки, колишньої колгоспниці полягає у неймовірно важких умовах виживання, на яке приречена українське село рабовласницька система. Це воістину зразок соціалістичного романтизму, який сповідував принцип “типових характерів в типових обставинах”:

*тільки клопоту цілий день.
До колгоспу не ходить. Стара вже.
А свиням кинути бур'яну –
Бо роздеруть обору.
Нагодувала собачку
І пішла з драбиною у садок.
Нарвала повну торбу вишень,
Шию змуляла поворозка.
Постелила ряднинку – висипала.
Стільки назліталось мух,
що сердитий собака
зубами ляскає, ляскає,
мало не лопне.
Забрала полотно.
Намочила в ковбані
і, розстеливши по землі,
почала гнилички збирати.
Ціленькі – в одне відро,
побиті, миршаві – в друге.
Одні – свині похрумають,
інші – ї на сушку можна.
Скоро прийде чоловік з кузні,
треба готувати вечеряти,
он же ї сонечко ген-ген
скоро ї зайде.
А ще треба відлучити овець,
подоїти, у хлів загнати,
Хвору ногу попарити –
а там – і спати²⁹.*

Трагедію власну, трагедію своєї родини В.Стус ототожнює з трагедією народу, а звідси – правдивість і глибина переживань ліричного героя. Відвічним лихом українського народу була вимушена еміграція за океан, в “Сибір неісходиму”, на Далекий Схід, на Біломорканали і Колими, БАМ'и і цілину. Простори імперії систематично поповнювалися українським людом, позбавленим права

на власне життя. Під загрозою репресій родина Стусів також змушена була покинути рідне Поділля і виїхати “на чужину”, бо Донеччина в родині завжди сприймалася чужиною.

*Безпаипортний і закріпачений,
сліпий, колгоспний мій народ!
Катований, але не страчений,
рабований, але не втрачений.
Тебе знайшов я на добро,
а чи на горе. Я не знаю,
не хочу знати. Ти бо є,
і я до тебе утікаю,
і я минуле проклинаю
твоє, народе мій, боєць,
твоє минуле. Де ти був,
і де ти жив, і де ти взявся,
і де ти стільки лих намався,
як ліз покірно під обух³⁰.*

Розуміння наслідків руйнівної сили імперських порядків в Україні, політики геноциду села не могли залишати поета байдужим. І хоч було небезпечно висловлювати думки вголос, поет не міг мовчати. І він писав, закарбовував свою гіркоту і печаль на папір. Так появлялися поетичні документи великої художньої сили, документи, що дійшли до читача лише по смерті поета. Ось один із таких віршів:

*Село! Колгоспна вітчизна
знедоленої України
ще спить. Воно не йде до нас,
а тільки шле за сином сина
від золотих пшеничних піль,
від трудоднів і від кріпацтва.
Вже п'є той син гіркий напій
свободи, рівенства і братства,
бо все у місті. Тут живи,
працюй, конай, перевиконуй,
глевкими куснями давись
щасливих сталінських законів.
Так древній орють переліг.
За скибою лягає скиба
І все ховається в ріллі –
І наша мста, і давня дуба,
усе ховається. Кріпак –
безпаипортний – вже тридцять
років
солонна слава, як ропа,*

²⁹Там само.– Т. 1.– Кн. 2.– С. 71-72.

³⁰Там само.– С. 91.

карбує переможні кроки
з соціалізму? в комунізм
(з старого рабства – до нового).
Нові ж раби – в країни скрізь.
Зате ж нові...³¹.

Осмислюючи пройдений шлях, поет вдається до локальної образної системи, властивої селу, він із зажурою констатує нездійсненність юнацьких мрій: “Ще й до жнив не дожив, / в полі жита не жав”, “Ріллею утікала ніч, / Ріллею річка пролилася”. Із чужини поет лине думкою на Україну, яку виніс у пам’яті з дитинства:

Далекий рідний край. І гайворонням –
біблейським воїнством – ти од задух боронений.
Велика клуня, ще сніпками вишита.
Замок великий. Школа. Кілька парт
розкидані подвір’ям. Далі – жито,
ще далі – ранні картоплі копають.
Струмує дим межі дерев. Межи
Старого плоту – зеленіє кілля
Вербове. Тут живи. І тут служи³².

У спогадах із чужини, у снах персоніфікована Україна завжди наповнена реаліями села:

Коли в мій сон заходить Україна –
То без калин, без соняхів, без сонць,
а в сутінках. Як удова, з оклунком
заходить Україна в рідний дім:
напитися, спитати про здоров’я
і сісти скраю лавки. Відпочити
і чорний, як чорнозем, піт з чола
рукою стерти³³.

Поет з тривогою розмірковує про можливість всезагальної зради України не окремими конформістами і ренегатами, а всім народом, зради її “золотих степів і заповіданих могил”. Поет тривожиться, щоб народ не перепив чужинцям між болями і забуттям своєї долі й недолі. На риторичне запитання, що ж робити в таку апокаліптичну добу, поет має одну відповідь: “жить, / І знову ниву недожату / Плекати мовчки. Ворожить, / А доки буде ще служити / Мені од прадида лопата / і заступ батьків, і печаль / моєї матері, і сльози / моїх дідів, і крик сестер,

/ і в схлипах дні. І серця біль, / І все, що є у серці?”³⁴.

“І в тридцять літ... найкращих років і ні чорта” із сумом і гіркотою констатує поет. А в пам’яті спливають спогади дитинства:

...Поділля, ранок, сад,
старезна клуня. На межі – петрушка
та благовісні монастирські дзвони
гудуть і холоду до ранку додають.
І я малий. Ні батька, ані матері.
А є бабуся. Ув обід – куліш.
Надвечір – тепла грушка – хтось бабусі,
Буває, подарує, а вона
Онуці принесе. А як досягнуть
червоні яблука (їх циганками звать),
то стільки маю радості!..³⁵.

Ще і ще раз вчитуючись в рядки, написані В.Стусом, починаєш розуміти глибинний зміст написаного, як вистражданого, пройнятого болями. Поет розуміє, що його життя, як і життя всієї української інтелігенції, що не зрадила Вітчизни, це шлях на Голгофу. І шлях цей торований народом, якого звідусіль чигали ординці, “загребущі сусіди”. А звідси неминуча аномалія духовності українця – плачі і голосіння, надмірна журба, наклали непроминучий слід у всьому фольклорі. “Перші ознаки нашої духовної аномалії, – пише Стус у коротенькій, але місткій передмові до збірки “Зимові дерева”. – журба, як перше почуття немовляти в білому світі”³⁶. Так, почуття журби проймає весь український фольклор – від колискових пісень до невольницьких плачів і голосінь.

Почуття журби тією чи іншою мірою проймає всю нову і новітню українську поезію, крім графоманської, маршово-бравурної поезії “соціалістичного реалізму”. Мотиви журби у фольклорі і літературі, і в творчості Стуса зокрема нав’язані самим життям. Вони втілені в тисячах, десятках тисяч варіантів фольклорних творів – суспільно-побутових пісень, легенд і переказів, дум тощо. Журба В.Стуса вкорінена в журбу всього українського народу, що супроводжувала його історію, його буття продовж тисячоліть. В акумульованому вигляді ця туга і журба втілена в поезіях таборів і заслання.

³¹Там само.– С. 92.

³²Там само.– С. 152.

³³Там само.– С. 156.

³⁴Там само.– С. 164-165.

³⁵Там само.– С. 209.

³⁶Стус В. Зібрання творів...– Т. 1.– Кн. 1.– С. 42.

Осмилюючи історичне минуле України, період, коли “стенаються в герці скажені сини України, той з ордами бродить, а той накликає москву”, а той Польщу, Туреччину, “заллялися кров'ю всі очі пророчи”:

...З руїни

Підводиться мати – в годину свою грозову:
– Найшли, налетіли, зом'яли, спалили, побрали
З собою в чужину весь тонкоголосий ясир,
Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
Бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувір.
І Тясмину тісно од трупу козацького й крові,
І Буг почорнілий загачено трупом людським.
Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові
У пеклі запеклім, у райському раї страшнім.
Пси з вас наріжуть, натешуть на гузна вам палі
і крові начочать – упийтесь пекельним вином.
А де Україна? Все далі, все далі, все далі³⁷.

Відірваний від рідної землі, запроторений в “Сибір несходиму”, В.Стус створює поезії високої психологічної напруги, у яких “цвітуть волошки в золотому житі, // а над смарагдом луки сяє мак. // І таємнича мавка білорука // ступає – ніби вічністю пливе”³⁸. З віддалі “чезне чар твоєї Батьківщини, // а хоре серце чорний смокче спрут”. Самі собою в свідомості виникають мотиви голосінь, які здатні передати душевний стан поета. І частотні апострофи – звертання до рідної землі, до батьків, дружини, сина і, навпаки, думки і переживання рідних за сина, чоловіка, батька. Співпереживає горе в'язня, його розлуку з родиною природа, святі місця на Батьківщині:

Церква святої Їрини
Криком кричить із імлі,
Мабуть, тобі вже, мій сину
Зашпори в душу зайшли.
Скільки набилося туги!
Чим я її розведу?
Жінку лишив? на наругу,
Маму лишив – на біду.
Рідна сестра, як зигзиця,
Б'ється об мури грудьми...³⁹.

На чужині, за ґратами і за колючим дротом у поетовій пам'яті зринає “посоловілий од співу

сад, од солов'їв, і од надсад... // Ущухлим світлом сяють вишні”. І над усім цим – накликає смерті: “Дай, Господи – вмерти! / Пропасти, забутись!”

Особливо вражаючими є спогади-розчарування, осмислені поетом з відстані, спогади, сповнені локальними образами. Знайомство зі Львовом та містечками-сателітами Львова відбулося не в такому ключі, як це уявляв поет. Львів у його уяві був “серцем серця” України, а галичани – нащадки відважних опришків, січовиків, осердя повстанців періоду Другої світової війни. Натомість маємо моторошну картину відчуження і переродження, місто

“Спаскуджене парсунами п'яниць
розпусників, повій, заброд ссавущих
і пришелепкуватих землячків,
це грішне без гріха глухе містечко
тряслось, гоїдалось, мов драговина,
під шептами байдужих баяндрасників,
волівши догодити всім і вся –
яким війнуло холодом на мене
в цій вичужлій вітчизні, отут,
де край мені здавався серцем серця,
а стогін крові – обрїй знакував!
Уже тоді, коли твій рідний люд –
Ці милі, грішні, славні, чесні лиця
зашелестіли, засичали разом
над головою в тебе...
І жовті пальці тицяли в твій бік.
...Тоді вже,
коли останні строїлись святки
(Свят-вечір був, і коляда, і гамір
Дитячої дзвінкої коляди),
ти чув про це. Коли незнаним Львовом
ішов наздогад, близьачи свій час⁴⁰.

Коли Україна – “за край світу”, коли “ночі ввала Варвара, / сонце йде за Різдом.../ На Водохреца маєм / Об, Иртиш, Єнісей, / А в очах не світає / тьма не йде із очей. / Пси, наглядачів крики / і заліззя тобі ж. / Пригравайте ж, музики, / За колимський рубіж”⁴¹, поет прагне смерті:

Дай, Господи, – вмерти
Пропасти, забутись,
Зійти себе в зойках,

³⁷Там само.– С. 45.

³⁸Там само.– С. 29-30.

³⁹Там само.– С. 32-33.

⁴⁰Там само.– С. 60.

⁴¹Там само.– С. 67.

На друзки розпасти,
Розвіятись в вітрі,
Згубитися в часі,
І, вирвавши душу,
Піти в безімення!⁴².

Поет почуває себе немов у турецькій неволі:
“Весь обшир мій – чотири на чотири, / Куди
не глянь – то мур, куток і ріг”. Відчуття кінця,
смерті.

І дальше смерті – рідна батьківщина!..
Колодязь, тин, і два вікна сумні,
Що тліють у вечірньому вогні.
І в кожній шибі – ніби дві жарини –
Журливі очі вставлено. Це ти,
О пресвята моя, зигзице-мати!..⁴³.

І далі ремінісценції з народних дум:

О, де ж він – край твій, біль твій, крах?
Де ти єси, ясна водо –
В ній тихі зорі полоскались,
В ній білі хмари тінню брались,
Німій, бідо моя, жадо
Моя. Бо серця джерело
Вже обміліло. Обміліла
Криниця. А верба пустила
Гарячі брости – в крик-зелю⁴⁴.

Понад усе поет прагне в Україну, яка бачи-
ться йому в різних ракурсах, образах. Тут об-
раз коханої, матері, тополь, солов'їв, калини. “В
горлі солоні пишуть солов'ї”, “на вітрі струмує
осика”, “червона тінь калини”, “синичка заспі-
вала”, “тужно зозулі кують за дітьми зниклими
без сліду”, “по загороді горобці”, “чорна галич”,
“зацвіли братки по цих сумних грядках”, “ко-
сичена береза”, “даленіе дальня Україна, тяжка,
як жито і як синь ясна”, “упали роси на зелені
вруна, / з діброви обіззався соловей”. Вражаю-
ча картина сну на чужині, у якому поет передає
найтонші деталі донецької домівки, своєї малої
Батьківщини:

Вся в жужелиці, поросі, вугіллі,
вся сіра й чорна, і брудна й кургуза,
збігаючи донизу – там, де балку
перетинає залізничний насип,
мені наснилась вуличка моя.

Вузький ворон – тісно тут мені,
щоб радість розпросторити. Спускаюсь
донизу, проминаю кілька хат,
і ось вона, моя домівка рідна.
Старий колодязь, вичовгана корба,
акація обтята, сохлий клен,
зашторена зажурина веранда,
котра уже мене не пізнає.
Добрідень, рідна хато! Де ви, рідні?
Стрічайте сина блудного. Дарма.
Німотні двері, аніде ні звуку,
лише жерделі ветхі у дворі
журливо поколихуються. Входяжу
в німе подвір'я. Призьба. Клямка, Стук.
Анітелень. Від мене замуровано
моє минуле, вимовкле й німе,
заховане між грубих стін саманних.
Куди ж мені податися, куди?
Не знаю. Не збагну. І довгу думу
досновую, схилившись до лави.
Від балки обіззався паровоз,
і захід сонця геть заколихався,
розносячи свій деренчливий дзвін.
Все. Більше пристановиська немає⁴⁵.

В.Стус часто вдається до антиномій, бінарних
опозицій у змалюванні “чужої чужаниці” та своєї
батьківщини. Зважаючи на те, що ця тема роз-
роблена у праці М.Мишанич⁴⁶, ми наведемо по-
казовий зразок протиставлення Колими і України:

Обколоте, в намерзі, стогне вікно,
І свічка у склянці, у пляшці вино,
У горлі застуда, у серці пітьма.
І світ надовкола – сто грім – Колима.
Провалля і кручі. Горби і горби.
Сказись – од чекання, молінь, ворожби
Чи то заклинання, чи то знавіснень.
Оббризкали стіни – чи кров ачи тінь.
Занадто далеко, занадто ген-ген,
Де в леготі-вітрі кучериться клен,
Де сонях кружляє, калина цвіте,
Хвалитиму Бога, що там ви єсте,

⁴²Там само.– С. 136.

⁴⁶Мишанич М. Бінарна опозиція як спосіб поетичного
самовираження Василя Стуса // Василь Стус в контек-
сті європейської літератури / Матеріали до II Всеукраїнсь-
кої наукової конференції, присвяченої вшануванню пам'я-
ті письменника, літературознавця, мислителя і громадянина
(Донецьк, 20-21 вересня 2001 р.).– Донецьк: Видавницт-
во Донецького національного університету, 2001.– С. 120-
131.

⁴²Там само.– С. 71.

⁴³Там само.– С. 82.

⁴⁴Там само.– С. 84.

Де ревом німим задихнувся Дніпро,
Де Нестор ховає злочинне перо,
Бо в горлі застуда, у грудях п'їтьма
І світ оступає сто крик – Колима⁴⁷.

У “Палімпсестах” часто зустрічаємо твори, по-люсні за настроєм, змістом, за світовідчуттям ліричного героя. З одного боку “тихі води” і “ясні зорі”, “зелені села, білі городи, / і синь-ріка, і голуба долина, / і золота, як мрія, Україна”. З іншого боку, тут же, поруч

...дорога доли, дорога болю.
Сніги і стужа, вітри й морози,
Свисти і лайки, дикі прокльони,
Собачий гавкіт, крик паровоза,
Чорні машини, чорні вагони
Шпали і фари, пси і солдати,
Пруття і ґраття і загорода.
Впали – і хода, встали – і хода,
В плечі штовхають нас автомати⁴⁸.

І далі ще і ще рядки з кола образів селянської України, закарбованої в пам'яті і в серці поета з перших років життя: “По голубих лугах... Волюшки в золотих житах / і перехаті маки долу / геть оклонили головки”, “Довкола – зрубані хрести / по рідній Батьківщині. / Моя тополе, краю мій, / вигойдуйся на волі... / Так мудро пахне чебрецем, / і деревій сумує”⁴⁹. У таборах “летять, як кулі спогадування проминулих літ”, переважно епізоди дитячих років у селі:

Гаї. Переліски, діброви –
Й Рахнівка. Падай, падай ниць.
Там, у долині, ув імлі
Вона парує, мов хлібина
Допіру з печі. Україно,
Ти радощі мої й жалі,
Моя Вітчизно пресвята!
Мої дитячі ярі дзвони
І гомін цей многоколонний,
І млин – подобою хреста.
А скільки тут снувалось мрій
Моїх батьків, молодших мене.
Тут кожна стежка є священна,
Як тужно пахне деревій!
Ми поминаєм Борсуки,
Йдучи із Зятківцець. Куріло

Поранне сонце. Ледве мріли
Біль-білі радісні хатки.
І я до тебе надбігав
І потерпав, щоб сонмом видив
Себе по вуха був не видав,
Щоб дивен-сон цей не розтав.
І невпізнаний був такий
Мій шлях до себе. Повертання
В своє село, своє чекання.
Гай, сине, сине, сине мій!⁵⁰.

Природно, що рідний край пов'язаний насамперед із рідною хатою, матір'ю, сином, дружиною:

Хай лишилось жити два-три дні,
Хай останній вибуде поранок,
А перед очима рідний ганок,
Рідний край у рідній стороні,
Де, ледь-ледь зіперись до воріт,
Віща мати, ніби синя птиця,
Виглядає, світиться, святиться
і журливий шле тобі привіт.
Як її чекання береже
Від притоми і від споневіри!
Щирі, ми пробудем завжди щирі.
І невже не зможемо? Невже?⁵¹.

Для передачі найпотаємніших рефлексій-думок, для відображення психологічного стану поет часто вдається до засобу сну, до народно-поетичних втілень часопростору: “Десь цвіте Софія”, “Десь музика лунає”, “Мені наснився тихий сад, / роса, шпориш по стежці”, “Наснилося, що я на тім дворі”, “Який бездонний цей горішний сон”, “Наснилося, з розлуки наверхлося”. І, нарешті, цикл “Сновидіння”⁵², яким завершуються “Палімпсести”.

Прикладів домінування сільської стихії у творчості Василя Стуса можна нанизувати далі й далі, але й цього достатньо, щоб зрозуміти сутність відвічних світоглядних концептів, які формувало село і які стали основою Стусової самосвідомості, критеріїв поетового самособоюнаповнення. І лише тоді ми збагнемо глибину своєрідності Стуса-поета і мислителя, коли сприйматимемо глибинний зміст слів, з яких починаються ці спостереження, у прямому значенні, відкидаючи удавану семантику їх позірності.

⁴⁷Стус В. Зібрання творів...– Т. 3.– Кн. 1.– С. 135.

⁴⁸Там само.– С. 152-153.

⁴⁹Там само.– С. 172.

⁵⁰Там само.– С. 189.

⁵¹Там само.– С. 190.

⁵²Там само.– С. 225-230.